

ОЛЕКСАНДР СТИШОВ ЯК ПОЗБУТИСЯ КАЛЬОК?

Докорінні суспільні зміни, як відомо, насамперед позначаються на словниковому складі мови. Це характерно й для української мови другої половини 80-90-х років ХХ ст., коли відбулася демократизація життя спільноти, Україна здобула незалежність, змінився статус національної мови.

Читачі, слухачі та глядачі, напевно, помітили, що в сучасних засобах масової інформації (далі ЗМІ) набули поширення слова: *поціновувач, слугувати, заручник, виокремлювати, світлина* тощо. Яка причина того, що вони часто заступають лексичні одиниці типу *цінитель, служити, заложник, виділяти, фотографія* та ін.? Це пояснюється низкою причин як позамовного, так і суто лінгвістичного характеру. Звичайно, домінують позамовні чинники. Серед них необхідно виділити, як слушно зауважує О. Муромцева, «.. прагнення відновити, так би мовити, українськість української мови, підкреслити її окремішність від російської..». У час актуалізації національної свідомості виявляється тенденція, бажання замінити кальки з російських слів на власне національні одиниці або на такі, які структурно досить віддалені, зокрема й запозичені. Свого часу Л. Булаховський писав: «... пуристичні тенденції звичаєм гостріше підтримує народ, який стоїть перед більшою або меншою загрозою денационалізації, ніж нація, готова до наступу на інші». Пуристичні тенденції в історії української літературної мови спостерігалися в 20-30-х, часом в 60-х роках ХХ століття.

У сучасних умовах лексика, що з'явилася як результат відштовхування від спільних з російською мовою слів, іноді підтримується й модою, намаганням заявити про себе незвичною формою висловлювання. Відбувається процес відштовхування від нав'язаного попередньою ідеологією, зокрема і в мові. Діють свідомі чинники, а нерідко й підсвідомі, глибинні. Ще однією важливою причиною мовних змін і мовної моди є знайомство українського читача з художньою та науковою літературою української західної діаспори. Впливає й усна мовна практика представників української діаспори, які зберегли переважно особливості західноукраїнського варіанту української літературної мови.

Відроджені в сучасній мовній практиці слова не однорідні за походженням. Вони мають специфіку щодо стильового та стилістичного використання, семантичного наповнення, по-різному трактуються у нормативних словниках.

Серед поширених у сучасних ЗМІ слів є такі, що своїм корінням сягають глибин століть. Так, наприклад, після тривалої перерви знову вживаються в сучасній українській мові лексичні одиниці, у яких відбулася певна зміна в значенні: *віче* «збори, зібрання, мітинг», *гривня* «грошова одиниця України, що ввійшла в обіг з вересня 1996 року, а також грошовий знак, що має таку вартість» (ці назви пов'язані за походженням ще з праслов'янською та давньоруською добою). Окремі з таких слів зафіксовано дещо пізніше, зокрема *державець* — у першій половині XV століття, а *співтовариство* датується першою половиною XVII століття. У середині XIX століття актуалізувалися в літературній мові слова *обіжник, часопис, правник* тощо. Деякі ж лексичні одиниці — *довкілля* (замість кальки з російської *окружающая среда* — «оточуюче середовище»), *летовище* (зам. «аеродром»), *складнощі* (зам. «складності») — сприймаються як неологізми, хоч українська мова вже має аналогічні утворення типу *довкрузжся, тонкощі* і под.

Слова *довкілля, летовище, складнощі* не зафіксовані в українських словниках 60-х — початку 80-х років ХХ століття, так само як і лексика типу *покликання* (пор. *посилання, зноска*), *наплечник/наплічник* (пор. *рюкзак*), *сиротинець* (пор. *дитбудинок, будинок для дітей-сиріт*), *наличка* (пор. *ярлик*), *янгол-охоронець* (пор. *ангел-хранитель*) та ін. Частина активізованої в сучасному вжитку лексики має стилістичні позначки — *розмовне, діалектне, застаріле, дореволюційне, західноукраїнське, рідковживане слово, історизм, архаїзм*, проте нині вона зазнає стилістичної переоцінки. Знімається ідеологічне забарвлення, часом негативне, з таких слів, як *пан, пані, панна, добродій, благодійник*

Загальноновживаними і нейтральними стали назви *приймальня/приймальна* (зам. *приймона*),

полтавець (зам. *полтавчанин*), головнокомандувач (зам. *головнокомандуючий*) та ін. Сучасні мовці вже не відчують обмежень у використанні таких слів, як *наклад* (пор. *тираж*), *гаражди* (пор. *щастя, благополуччя, добро*) (вони мають у СУМІ ремарку *діал.*); *соборний* (пор. *об'єднаний, неподільний*), *оруда* (пор. *керівництво*), *потяг* (пор. *поїзд*), *лексикон* (пор. *словник*) (у СУМІ вони мають позначку *заст.*); *віншувати* (пор. *поздоровляти*), *виокремити* (пор. *виділити*) (ремарка *рідко*) тощо. Однак, на наш погляд, стилістичні позначки в СУМІ зберегли свій сенс щодо лексем: *слухавка* (зам. *телефонна трубка*), *надибати* (зам. *зустріти*), *хідник* (зам. *тротуар*) (це розмовна лексика); *офіра* (зам. *жертва*) (рідковживане слово) та ін. Звертаючись до таких слів, варто зважати на особливості їхнього стилістичного забарвлення.

Активізувалися слова, наявні в лексикографічних працях, але донедавна обмежені у вжитку, оскільки вони були структурно віддалені від російських відповідників, пор.: *відділок* (і *відділ, відділення*), *тло* (і *фон*), *накинути* (і *нав'язати* (щось), *відсоток* (і *процент*), *чинник* (і *фактор*), *водогін* (і *водопровід*) тощо.

Спостерігається відштовхування від деяких іншомовних слів, зокрема, запозичених через російську мову. Напр.: *ансамбль* — *гурт, номер* — *число* (журналу, газети), *результат* — *вислід, фрукти* — *садовина, штопор* — *коркотяг, верф* — *корабельня, бюст* — *погруддя, нувориши* — *скоробагатько, новобагатько* тощо. У зв'язку з цим варто навести думку академіка Ю. Шевельова: «Пуризм прагне не допускати у мову нових чужих слів і по змозі очистити мову від давніше запроваджених етранжизмів... Поміркований пуризм до певної міри корисний тим, що перешкоджає надто швидкій і численній появі чужих слів. Однак послідовне відкидання всіх взагалі чужих слів суперечило б закону розвитку мови. Тому нормальний приплив чужих слів не шкодить розвитку мови й не порушує її цілісності, її системи, а часто збагачує її».

Навряд чи мова відмежується від поширених й апробованих тривалою мовною практикою європеїзмів та інтернаціоналізмів, пор.: *спортсмен* — *змагун, баскетбол* — *кошиківка, кросворд* — *хрестиківка, парасолька* — *розчепірка, шприц* — *штрикавка, акушерка* — *пупорізка* та ін. Виразною тенденцією до відштовхування від російської мови пояснюється активізація слововжитку типу: *гелікоптер* (зам. *вертоліт*), *субмарина* (зам. *підводний човен*), *вакації* (зам. *канікули*), *мапа* (зам. *географічна карта*), *валіза* (зам. *чемодан*), *фах* (зам. *спеціальність*), *кав'ярня* (зам. *кафе*), *краватка* (зам. *галстук*) тощо.

У сучасній мовній практиці активізуються словотвірні можливості української мови. Йдеться про нові лексеми: *парку вальник* (зам. *парковицик*), *глушник* (зам. *глушитель*), *вимагач* (зам. *вимагатель*), *дарувальник* (зам. *даритель*), *довгобудова* (зам. *довгобуд*) та ін. Такі процеси характерні для спеціальної лексики, термінології. Так, наприклад, у царині спорту інтенсивно витісняються кальки з російської, заступаючись, вдалими, на наш погляд, варіантами: *нападник* (пор. *нападаючий*), *оборонець* (пор. *захисник*), *напівоборонець* (пор. *напівзахисник*), *перегонник, пілот* (пор. *гонщик*) тощо. Подібне спостерігається і в економічній термінології: *відтермінування* (зам. *відстрочка*), *котування* (зам. *котирування*) тощо.

У зв'язку з названими процесами в сучасній українській мові зросла кількість варіантів та синонімів, пор.: *виставочний* — *виставковий, канадський* — *канадійський, датчанин* — *данець, указка* — *вказівниця, бізнесмен* — *бізнесовець; переговори* — *перемовини, блокнот* — *записник* — *нотатник, іконописець* — *ікономаляр* та ін. Очевидно, паралельне (варіантне чи синонімічне) функціонування таких одиниць сприятиме в майбутньому унормуванню й кодифікації однієї з форм, а інші відійдуть у пасивний фонд або зникнуть. Хоча можливий інший шлях дальшого розвитку таких лексичних пар. Вони значеннево й стилістично розподібняться, як скажімо, це сталося в термінах *власник* і *володілець*: *власник* «1) господар якихось речей, майна і т. ін. на правах приватного або суспільного володіння; 2) людина, яка прагне сама цілком володіти чим-небудь, не ділячись з іншими»; *володілець* — «той, хто володіє і розпоряджається чим-небудь певний час з дозволу фізичної чи юридичної особи».

Отже, в сучасній мовній практиці відбуваються активні процеси структурного й семантичного оновлення словника, зокрема, помітні виразні пуристичні тенденції у слововжитку.